

נטלי אקון וקרן דובנוב

”שפת מתי סודנו”: על עיצוב השיח במסתרי פריז למשכיל קלמן שולמן

1. מבוא

”שולמאן הכניס לתוך ספרותנו עניינים אנושיים-כלליים הרבה, וסיגל את לשוננו לנושאים הרבה, שהיו זרים לה פחות או יותר עד ימיו [...]”. כך כתב יוסף קלוזנר (תשי”ג) על המשכיל קלמן שולמן (תקע”ט לערך – תרנ”ט). דברים אלו באים לביטוי מובהק ברומן מסתרי פריז בתרגומו של קלמן שולמן לעברית שיצא לאור בהמשכים מתרי”ז עד תר”ך בהוצאת ראָם (רום), שנים לא רבות אחרי שאזין סי פרסם את היצירה המקורית בצרפתית - *Les Mystères de Paris* (1842-1843).

יצירת המקור בצרפתית ותרגומיה ללשונות אירופיות אחרות זכו מהצלחה יוצאת דופן אצל קהל הקוראים. הגרסה העברית לא תורגמה ישירות מצרפתית אלא בתיווך התרגום הגרמני, המעובד במקצת, של אוגוסט דזימן שיצא לאור בלייפציג ב-1844 (ראו Strauss 2005-2006). גם התרגום העברי היה מבוקש במשך עשרות שנים ועורר פולמוס רב (ראו גוברין תשנ”ו). עלילת הסיפור מתרחשת בשכונות העוני בפריז, בעולם הפשע הנקרא בפי השודד חרבונה “עצרת חברי גנבים ומרצחים”. העלילה מוצגת ברובה בצורת דו-שיח, ובבואו לתרגם את החיבור לעברית נדרש שולמן לדובב את הדמויות וליצור מעין שיח עברי “טבעי”, רצוף עגה ייחודית, בתקופה שקדמה בהרבה לחידוש הדיבור העברי ואף לדגמי השיח הספרותי שפיתח ש”י אברמוביץ’ (מנדלי מוכר ספרים) ביצירתו.

במאמר זה נציע ניתוח ראשוני של אמצעי הלשון ששימשו את שולמן בעיצוב פעולות דיבור אחדות וביצירת משלב לשון נמוך שבפי הדמויות על-פי חמשת הפרקים הראשונים. לשונו של שולמן מושתתת בעיקר על לשון המקרא, אבל יש בה גם שימוש מוגבל ביסודות מלשון חז”ל ומרובדי הלשון המאוחרים

יותר. ואולם היסודות הלא מקראיים לא יוחזו בשיטתיות לדיבור ישיר בכלל ולדיבור דמויות מעולם הפשע בפרט.

כמו משכילים רבים אחרים, שולמן הרבה בשיבוץ צירופים מן המקרא גם בדברי הדמויות, כגון דברי זמירה הנערה: "ביום השני [...] אני שכבתי ואישנה (בעקבות תהלים ג, ו), והנה קול כלב נובח, עלה באזני (בעקבות מלכים ב יט, כח; ישעיה לז, כט)" (עמ' 26). שולמן יצר צירופים גם בשיטת היציקה (על-פי המינוח של טורי, תשנ"ח), כלומר קטע מפסוק מקראי בהמרת מילה אחת או מילים אחדות במילים מקראיות אחרות, לדוגמה: "מדוע בחרת מוות מחיים? (לעומת "ובחרת בחיים", דברים ל, יט) מי זה האיש החפץ מוות? (לעומת "מי האיש החפץ חיים", תהלים לד, יג)" (עמ' 39). כנהוג בלשון ההשכלה, שולמן משתמש בצורות דקדוקיות ייחודיות ונדירות מן המקרא בתוך צירופים חדשים. כך לדוגמה אומר בן האצולה רודולף, המתחפש לאיש העולם התחתון, לחרבונה השודד: "[...] אם כן הדבר כי כפיך לא נגאלו בגנבה, לכה ונלכה אל בית המרזח" (עמ' 7) על בסיס הפסוק המקראי "כפיכם נגאלו בדם" (ישעיה נט, ג). שולמן אף מחזיר לשימוש מילים יחידאיות נשכחות. בפרק השני, למשל, מוצג דו-שיח בבית המשתה בין "בנים משחיתים"; בעלת בית המרזח שואלת את חרבונה השודד מה הוא רוצה לאכול, וזאת תשובתו: "שתי מידות משרפות מים [יין שרף], בליל אכיל ושתי ככרות לחם חטים" (עמ' 14). המילה אכיל היא מילה יחידאית בהושע יא, ד: "נאקה להם כמרימי על [במובן עולל, תינוק] על לחיהם ואת אלו אכיל", ואינה משמשת בעברית שלאחר המקרא. הפרשנים הבינו את המילה אכיל בתור שם עצם שעניינו 'מאכל' או 'אכילה' או בתור פועל במשמעות 'להאכיל', כלומר 'אטה את עצמי אל התינוק ואאכיל אותו'. אצל שולמן המילה 'אכיל' מציינת מאכל הבלול מבשר, דגים וירקות, שחרבונה השודד מבקש לאכול, וכך הסופר מחזיר אותה לשימוש ומפיח בה רוח חיים.

שולמן עושה שימוש במילים מקראיות גם על-פי פירושים ייחודיים שהוצעו להן. בפרק ג נערה המכונה "הזמירה" אומרת לשודד חרבונה: "בבואי לפני שופטי העיר, נתתי להם תודה כי עטיה אני על שערי העיר, ואין לי אב ואם" (עמ' 28). בפסוק "שלקמה אקה על עטיה על עדרי חבדי" (שיר השירים א, ז) למילה עטיה ניתנו שני פירושים עיקריים: 'עטופה' או 'אבלה' (כי האבל נוהג לעטוף את ראשו), ואילו בתרגומו של שולמן המילה משמשת במובן 'נע ונד',

כלומר זמירה מודה בפני שופטי העיר שהיא נעה ונדה ויתומה (בטקסט המקורי vagabonde). משמעות זו, המתועדת בכמה תרגומים של המקרא ללשונות אירופיות מודרניות, מקורה כנראה בפשיטא ובה עִקָּה תורגמה 'טעיתא', כלומר תועה, נעה ונדה. נראה שהפירוש הזה היה ידוע לשולמן מאחד התרגומים של המקרא ללשונות אירופה שהיו בימיו, כנראה לגרמנית.¹

עיון בלשון מסתרי פריז של שולמן מצביע אפוא על תופעות משותפות ליצירות רבות של משכילים אחרים בני זמנו ואף מוקדמים יותר. אם כן, במה יצירה זו ייחודית לעומת יצירות אחרות של תקופת ההשכלה?

לא זו בלבד שמסתרי פריז היה הרומן העברי הראשון המבוסס על עלילה מודרנית, זאת גם היצירה העברית המשכילית היחידה העוסקת בעולם התחתון והמייצגת תרגום-עיבוד של דיבור ישיר בעגה מובהקת, ובהיקף גדול מאוד. מכל ספרות המשכילים רק תרגום יצירה זו עורר צורך בשפע של ביטויים מן הלשון ה"נמוכה": כינויי גנאי כמו "פֹּתֶה!" (עמ' 26), "הַנְּבֵל הזה" (עמ' 16), קללות ואיומים – בייחוד בפי חרבונה: "הוי על ראש כלב כזה!" וביטויים מושאלים האמורים להיות מובנים רק ל"מְתֵי סוּד", כלומר לבני עדת הפושעים, לדוגמה "הָהִיָּה בזה (כלומר במקום) המורה [...] עם צלעו החדשה?" (עמ' 13), "צלעו" משמשת כאן במשמעות 'אשתו'.² היקף ייצוג השיחה ואופייה המיוחד גרמו גם ליצירת סמני שיח בתפקיד חדש לגמרי זמן רב לפני שהעברית חזרה לשמש בדיבור פה, כגון בשיחה הזאת בין רודולף לחרבונה:

"כמה תִּשְׁתַּכֵּר ביום יום?" שאלהו השודד.
 "בימי הקיץ אשתכר שלשה או ארבעה שקלים בכל יום."
 "התעשה משתה תמיד?"
 "אם יִשְׁאַר כסף בצלחתי אחרי שְׁלָמִי שֵׁשׁ אגורות כסף בעד מְלוֹן לילה...".
 "הס! שש אגורות כסף!". (עמ' 16-17)

המילה "הס!" שעניינה 'שקט!' כגון עמוס ו, י, משמשת כאן במובן "בחייד!", "לא יכול להיות", אולי בהשפעת "האש" ביידיש בשימוש דומה. מערכת ייחודית זו של שיח "נמוך", מעין סלנג שנוצר לצורך ספר אחד, נבנתה בספרו של שולמן כתשעים שנה לפני מאמרו של שלונסקי "הבו לנו קללה עברית!" (שלונסקי תשי"ז), המתארת מחסור ביטויים ריגושיים נמרצים בצבא היישוב הארץ-ישראלי ערב הקמת המדינה, צבא שרובו כבר דיבר עברית בתור לשון עיקרית.

מן הפופולריות היוצאת דופן של מסתרי פריז בקרב הקוראים בעת צאתו של הספר לאור וגם שנים רבות אחר כך, אפשר ללמוד שלשון היצירה הייתה ממקורות ההשפעה או לפחות ההשראה להתהוות העברית המודרנית הכתובה והמדוברת.

2. עיצוב פעולות הדיבור – בין לשון המקרא להשפעת לשונות אחרות

בסעיף זה יידונו פעולות דיבור נבחרות כפי שהוצגו בחמשת הפרקים הראשונים של מסתרי פריז לעומת קטעי הדיבור הישיר שבמקרא. העיון נועד להשיב על השאלה אם פעולות הדיבור נבנות בעקיבות לפי דגמים המתועדים בשיח המקראי או שמא יש להן גם מקורות השראה אחרים. כאן מנותחות היקרויות של שתי פעולות דיבור: איום ושבועה. מבין של פעולות הדיבור האלה במקרא מתואר בספרות המחקר, ואפשר לערוך השוואה בין ממצאי המחקרים האלה לדוגמאות מן מסתרי פריז.

2.א. האיום

על-פי-רוב שולמן משתמש במבנה איום זהה למבנה האיום הקיים במקרא, והוא כולל פסוקית תנאי לציון ההתניה ואחריה משפט עיקרי המכיל צורת עתיד לציון הרעה שתבוא על השומע מידי הדובר אם הוא לא יקיים את התנאי. חרבונה השודד אומר לרודולף:

אם לא תרפני כרגע, אסירה את חוטמך מעליך עד היסוד! (עמ' 5)

"אם לא תרפני" - פסוקית תנאי המציינת את ההתניה לביצוע הרעה, "אסירה את חוטמך מעליך עד היסוד" - משפט עיקרי הכולל צורת עתיד מוארך (איווי) בגוף ראשון, והיא מציינת את הרעה שתקרה אם השומע לא יעשה את הפעולה הנדרשת ממנו. במילים אחרות: "אם לא תעשה את שאני דורש – תיענש". תבנית לשונית זו דומה לתבנית המצויה במקרא, לדוגמה: "אם-לא תִשְׁמְעוּ אֵלַי לְקַלְתָּ בְּתוֹכִי [...] [פסוקית תנאי] וְנִתְּתִי אֶת-הַבֵּית הַזֶּה כְּשֶׁלָּה וְאֶת-הָעִיר הַזֹּאת אֶתְּן לְקַלְתָּ לְכָל גּוֹי הָאָרֶץ" (ירמיהו כו, ד-ו). אפשר ששולמן בחר בצורת עתיד מוארך (איווי, קוהורטיב) במשפט העיקרי כדי להוסיף עצמה לדברי חרבונה. גם בגרמנית האיום מנוסח בצורה דומה: "Wenn Du mein Halstuch nicht loslassest beiss' ich Dir die Nase ab" (עמ' 8), כלומר 'אם לא תשחרר לי את

העניבה, אני אתלוש לך (בנשיכה) את האף. וכך גם בצרפתית: "Si tu ne lâches pas ma cravate, je te mange le nez!"

מבנה איום אחר התואם את התבנית הלשונית של האיום במקרא פותח בצורת ציווי ואחריה פסוקית תנאי + משפט עיקרי. כך אומר למשל "המורה", הפושע איום המראה, לנערה האומללה זמירה: "עזבי נא כרגע את דודך וקרבי הנה!". ולאחר שהיא מסרבת להתקרב אליו - הוא מאיים עליה: "אם תמאני עוד רגע קטן לגשת אלי, אפיל את עין ימינך" (עמ' 47). "עזבי... קרבי" - צורות ציווי המביעות את ההוראה שהשומע חייב לציית לה, "אם תמאני עוד רגע קטן לגשת אלי" - פסוקית תנאי לציון ההתניה, "אפיל את עין ימינך" - משפט עיקרי הכולל צורת עתיד בגוף ראשון המציין את העונש במקרה של אי-ציות לדברי המאיים. אותה תבנית לשונית של איום מצויה בהמשך הסיפור. "המורה" מצווה על רודולף להביא לו את זמירה: "ואתה יפה עינים [...] אתה הגישה אלי את הנערה ברגע הזה". והוא ממשיך ומאיים עליו: "ואם מאן אתה, תדעני בשם" (עמ' 48). כאמור, גם המבנה הזה מצוי במקרא, כגון: שֶׁלַח עִמִּי וְיַעֲבֹדֵנִי [ההוראה בציווי]. וְאִם-מֵאֵן אֶתְּהָ לְשַׁלַּח [התניה] הֲנֵה אֶנְכִי נִגַּף אֶת-כָּל-גְּבוּלְךָ בְּצַפְרֵדָעִים [התוצאה מובעת בצורת בינוני יחיד המביעה פעולה בעתיד] (שמות ז, כו-כז).

מה שמעניין כאן הוא שבמקור בצרפתית ובתרגום המתווך הגרמני בשתי הדוגמאות אין צורת ציווי מקדימה אלא רק פסוקית תנאי + משפט עיקרי:

si tu ne viens pas, je téborgne [...] si tu ne me jettes pas cette blonde, je te crève...

וכך גם בגרמנית:

wenn Du nicht gutwillig kommst, schlag ich Dir ein Auge aus [...] wenn Du mir die Blondine da nicht über den Tisch heruberreichst, hast Du es mit mir zu thun.

כלומר, "אם לא תבואי מרצונך, אוציא לך עין", "אם אתה לא זורק לי את הבלונדינית מעבר לשולחן, יהיה לך עסק אתי". שולמן הוסיף בתרגומו את הצירוף הפועלי בציווי, כנראה כדי לדבוק במבנה האיום המצוי במקרא: תחילה מובא פועל בציווי ואחר כך פסוקית התנאי הפותחת בצירוף "אם מאן אתה".

בצד מבעי איום מוכרים מן העברית המקראית (ומצויים גם ברובדי עברית מאוחרים יותר וגם בלשונות רבות אחרות) נמצאו גם מבעי איום שמבנם שונה לגמרי מן המצוי במקרא. בתמונה הפותחת את הרומן השודד חרבונה אומר לבחורה העדינה והאומללה זמירה:

ועתה כְּבָסִי את גִּרְרוּתִי בדם עֲנָבִים או בְּמִשְׁרָפוֹת הַמַּיִם (יין שרף) **אם אין את נפשך לדעת את אגרופי כי עז.** (עמ' 4)

פירוש הדברים: תני לי לשתות יין או יין שרף על חשבונך אם אינך רוצה לקבל מכות. בחירת הצירופים בחלק המביע ציווי מושתתת על ברכת יעקב ליהודה: "אֶסְרִי לְגִפְן עֵירָה [קרי: עירו] וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כֶּבֶס בֵּינָן לְבֶשׂוּ וּבְדָם עֲנָבִים סוּתָה [קרי: סותו]" (בראשית מט, יא), ואילו הצירוף "אם אין את נפשך" + שם הפועל עשוי בתבנית "אם יש את נפשכם לקבר את מתי מלפני" (בראשית כג, ח). לעומת זאת בבסיס ניסוח האיום אין כל פסוק מקראי. דבריו של חרבונה ערוכים כך: "עשי את שאני דורש אם אינך רוצה לקבל מכות". בפעולת האיום הזאת שולמן משתמש בצורת ציווי "כְּבָסִי את גִּרְרוּתִי בדם עֲנָבִים" + פסוקית תנאי שהנשוא שלה מסמן רצון: "אם אין את נפשך לדעת את אגרופי כי עז". בפעולות האיום שהודגמו תחילה, פסוקית התנאי הביעה את ההתניה לביצוע הרעה ובמשפט העיקרי מובעת התוצאה, כלומר פירוט הרעה. ואילו כאן פסוקית התנאי אינה מביעה את ההתניה אלא את העונש עצמו.

יש במקרא מבנה המורכב משני חלקים כאשר בחלק הראשון מובעת ההוראה ובחלק השני הענישה, אבל הפסוקית אינה פסוקית תנאי, כגון: "וַיֹּאמְרוּ לְאִשְׁת־שִׁמְשׁוֹן פְּתִי אֶת-אִישְׁךָ וַיַּגֵּד-לָנוּ אֶת-הַחִידָה פֶּן-נִשְׂרֹף אוֹתְךָ וְאֶת-בֵּית אֲבִיךָ בְּאֵשׁ" (שופטים יד, טו). החלק הראשון מכיל צורת ציווי, והחלק השני פותח במילית 'פן' ואחריה באה התוצאה הרעה. בדרך כלל המבנה הזה משמש במקרא להזהרה ולא לאיום, למשל המלאכים מזהירים את לוט ואינם מאיימים עליו: "קום קח את-אִשְׁתְּךָ [...] פֶּן-תִּסְפָּה בְּעוֹן הָעִיר" (בראשית יט, טו). ואולם כשהפועל במשפט התוצאה בא בגוף ראשון, כגון "פֶּן-נִשְׂרֹף אוֹתְךָ" - אפשר להבין שהרעה שתקרה תבוא מידי הדובר, וזה מאפיין מובהק של פעולת האיום (טרומר תשע"ד).

אילו נוסח האיום הנדון במבנה מקראי, הוא היה נראה בערך כך: "כַּפְסִי את גַּרְרוֹתֵי בַדַּם עַנְבִּים פֶּן יִהְלֶמְךָ אַגְרוֹפִי כִי עַז". ניסוח האיום שנבחר לא הושפע מן הגרסה הגרמנית; בגרמנית ואף בטקסט המקורי בצרפתית ננקט במקום זה מבנה בררה:

Du bezahlst Gefinkel [Branntwein] für mich oder ich spiel' Dir mit der Faust da zum Tanze auf.

(תשלמי בעבור משקה בשבילי או שאנגן לך באגרוף שתצאי לרקוד).

[...] tu vas me payer l'eau d'aff [eau de vie], ou je te fais danser sans violons!

(תשלמי לי בעבור יין השרף או ארקיד אותך בלי כינורות).

תבנית האיום שבחר שולמן היא בבואה מלשונות הדיבור הידועות לו - יידיש ולשונות סלבויות. משפט ציווי ואחריו "אויב דו ווילסט נישט" (אם אינך רוצה) + צירוף שם פועל רגיל ביידיש ובלשונות אירופה רבות הן בפעולת האיום הן בפעולת ההזהרה.³

דוגמה אחרת של איום בתבנית מוכרת בלשונות אירופיות מודרניות, אך לא בעברית של המקרא: "עוד לא נִחַתָּה יְדֵי בֶךְ – חֲכִי נָא מַעַט וְתִלְכִי בְמַחֹל לְקוֹל מֵהַלּוּמוֹת אַגְרוֹפִי" (עמ' 4). בתרגום הגרמני וגם במקור הצרפתי נאמר במקום המקביל / Du sollst mir tanzen, et tu vas la danser! / כלומר "תכף תצאי בריקודים", בלי תוספת שעניינה "חכי נא". צורת הציווי "חכה" במשפטי איום מצויה בלשונות שדיבר שולמן, למשל ברוסית Подожди, сейчас и в три часа, למשל ברוסית "Attends tu va voir ce que je vais te faire" [חכה ותראה מה אעשה לך].

בדוגמה הבאה משפט בעל פסוקית תנאי במבנה מקראי משמש לפעולת איום. תוכן הפסוקית אירוני ואינו מכיל התניה אמיתית לתוצאות האיום. חרבוּנה דוּחַף בְּכוּחַ אֶת הַזְמִירָה וּמְפִיל אוֹתָהּ אַרְצָה. רודולף שהבחין בנעשה ממטיר מכות אגרופים על ראשו. הזמירה מבקשת ממנו להיזהר מחרבוּנה השודד, והוא עונה לה בנוכחות חרבוּנה: "אם מעט לו, ואוסיפה לו כְּהֵנָּה וְכְהֵנָּה" (עמ' 6), כלומר, אם חרבוּנה סבור שקיבל מעט מדי מכות, אוסיף לו עוד ועוד.

לפנינו פסוקית תנאי שמנית "אם מעט לו" + משפט עיקרי הכולל צורת עתיד מוארך בגוף ראשון "ואוסיפה". מבחינה תחבירית המבנה דומה לדוגמה הראשונה אבל כאן פסוקית התנאי היא חיובית ולא שלילית. המבנה קיים במקרא (למשל בדברים יא, יג): "וְהָיָה אִם-שָׁמַעַתְּ אֶת-שְׁמֵעוֹ אֶל-מִצְוֹתַי אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם [...] וְנָתַתִּי מָטֶר-אֶרְצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֶה וּמִלְקוֹשׁ". ואולם בדוגמה שלנו האיום עקיף, שכן המאיים אינו פונה ישירות למאויים אלא דרך אדם אחר. המאויים, חרבונה, נוכח בשיחה ואפילו משיב למאיים ואומר לו "רב לי כעת". המילה "מעט" משמשת במשמעות סרקסטית המוכרת לנו מהמקרא "הִמְעַט קָחְתָּךְ אֶת אִשִּׁי וְלָקַחְתָּ גַם אֶת דֹּדְאֵי בְנֵי" (בראשית ל, טו), כלומר "האם לא מספיק שלקחת את בעלי?", אלא ששולמן משלב את השימוש הזה במילה 'מעט' לצורך פעולת האיום.

2.ב. השבועה

פעולת דיבור אחרת נפוצה במסותרי פריז היא שבועה. דמויות הפושעים של סי נשבעות לעתים קרובות מאוד, ומעניין להשוות את מבנה שבועותיהן בגרסה העברית למבנה השבועות שבמקרא. המבנה המקראי של השבועה מתואר בפירוט בספרו של משה אזר (תשמ"א). בספרו מתוארות נוסחות שבועה מקראיות כגון "נשבעתי כִּי", "כה יעשה לי ה'", "חי ה'", "חי אני", ונעשית הבחנה בין שבועה לשלילה ובין שבועה לחיוב. לדוגמה "חי ה' אם יפול משערת בנך ארצה" (שמואל ב יד, יא) היא שבועה לשלילה (אף שאין בה מילית שלילה); הכוונה "אני נשבע שלא תיפול משערת בנך ארצה". אחרי הנוסחה "חי ה'" באה פסוקית הפותחת במילה אם. לעומת זאת, דוגמת שבועה לחיוב במקרא היא "חי ה' [...] כִּי הַיּוֹם יוֹמַת אֲדִנְהוּ" (מלכים א ב, כד). כאן השבועה היא שדבר מה יקרה, ואחרי ביטוי השבועה, חי ה', באה המילה כִּי. אזר הראה שהמבנים האלה עקיבים במקרא ולשניהם יש דוגמאות רבות למדי.

במסותרי פריז יש מבנה דומה של שבועה לשלילה. לדוגמה, בעמ' 14 הדובר, רודולף, נשבע שאינו יודע לשם מה יש צלמי קדושים בבית היין "שפן הלבן": "ייגער בי השטן [...] אם נפשי יודעת למה לך צלמי קדשך בביתך?". המשפט העיקרי נבנה בהשראת הפסוק "ייגער ה' בך השטן" (זכריה ג, ב). ה' אומר לשטן שיגער בו אם הוא לא יפסיק את שטנתו, ואילו אצל שולמן הפנייה

לשטן הופכת להזמנת קללה על ראשו של הנשבע מאת השטן עצמו. ובהמשך מובאת לשון השבועה לשלילה שאינה קיימת בנוסח המקורי בצרפתית וגם לא בגרמנית. ואולם המבנה של המשפט שתואר, היינו "שיקרה לי דבר רע אם אעשה מעשה מסוים" הוא מבנה מקראי המוכר מפסוק "תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי" (תהילים קלז, ו).

יש במסתרי פריז גם ביטויים שהם בבחינת הגמשה ניכרת של ביטויי השבועה המקראיים, כגון: "חי האגרוף כי לא ידעתי מה זה היה לך?" (עמ' 32). גם כאן השבועה אינה מצויה בטקסט המקורי בצרפתית וגם לא בתרגום לגרמנית. שולמן בנה את השבועה על-פי המבנה של השבועה לחיוב במקרא: "חי האגרוף כי לא ידעתי מה זה היה לך?" כלומר נוסחת שבועה "חי האגרוף" ואחריה "כיי". שולמן משתמש בצירוף "חי האגרוף" כלומר "חיי" + שם עצם, ושם העצם אינו נבחר מן הרשימה המוצעת במקרא בתבנית זו: "חיי" + שם פרטי כגון, "חי ה" או "חי פרעה", וגם "חי נפשי" ו"חי אני". מבנה השבועה דומה אפוא למבנה הקיים במקרא, אבל בגיוון לקסיקלי. מטרתו של שולמן כנראה ליצור אווירה של שיח ברובד נמוך על-ידי שבירת קולוקציה.

יש ששולמן שם בפי דמויותיו הנשבעות על כל צעד ושעל ביטוי מקראי שנתפס בתור ביטויי שבועה בפרשנות הראשוניים, ולא דווקא במקרא עצמו, לדוגמה: "על דברתי – אמר חרבונה אל רודולף - על דברתי כי ישמח לבי על אשר נודעת לי אף כי הודעתני גם את תגרת ידך" (עמ' 14-15). פירוש הדברים: אני נשבע ששמחתי להכיר אותך אף-על-פי שקיבלתי ממך גם מכות. הצירוף "על דברתי" הוא יחידאי במקרא: על פי "נִשְׁבַּע ה' וְלֹא יִנָּחַם אֶתָּה כִּהְיֶה לְעוֹלָם עַל דְּבַרְתִּי מִלְּפִי צָדֵק". (תהלים קי, ד). לפסוק זה יש פירושים אחדים. לפי פירוש רשב"ם, "על דברתי" פירושו "אני מבטיח" - לשון שבועה, ואולם אין זה הפשט, והביטוי "על דברתי" לא נזכר בביטויי השבועה בספרו של אזר. עמוס חכם ב"דעת מקרא" מפרש: "על פי הדברים המסופרים על מלכי צדק שבימי אברהם, שהיה מלך ירושלים וכהן לאל עליון" כפשוטו "על פי דבכיי" ולא במשמעות שבועה. במקרה הזה בצרפתית ובגרמנית אכן מדובר בפעולת הדיבור של שבועה והבטחה: במקור הצרפתי Foi d'homme! – "אמונת גבר" ובגרמנית Ein Wort ein Mann – "מילה של גבר". שולמן חיפש ביטויי שבועה שיתאים למקור,

והשתמש בצירוף שהובן בפירוש רשב"ם כביטוי שבועה, אף-על-פי שבפשוטו של מקרא אין הביטוי עצמו שבועה ודאית אלא הקשר של שבועה. ונתחו כאן שתי פעולות דיבור לדוגמה, ומן הראוי לעיין גם בדרכי עיצובן של פעולות דיבור אחרות, ואולם די בדוגמאות אלו כדי להראות ששולמן שילב דרכי ניסוח של פעולות הדיבור הקיימות במקרא וגם הוסיף דרכים חדשות בהשראת השפות המוכרות לו, יידיש והשפות הסלבויות, ואחדים מן הדגמים מצויים גם בעברית הישראלית.

3. תרגום העגה

בסעיף זה נדון בדרכי יצירת העגה בחמשת הפרקים הראשונים של מסתרי פריז. בלשון חיה עגה טבעית מכילה הרבה מאוד צירופים שמניים בעלי הוראת לוואי ריגושת המבוססים על מטפורות או על מעתקי משמעות אחרים. במקור הצרפתי ובתרגום הגרמני יש שפע של ביטויי גנאי, בכללם צירופי קריאה וכינויי גנאי מטפוריים. מעניין לבדוק איך שולמן מתרגם את כל אלה ועד כמה הוא מצליח להסתפק באוצר המילים המקראי לצורך זה.

אף-על-פי שסטיותיו מאוצר המילים המקראי היו מצומצמות למדי ובדרך כלל בלי זיקה ישירה לעגה, יצר שולמן עולם של מטפורות, ובייחוד מטפורות זואומורפיות, שאינן לקוחות מעולם המקרא, ובמקרים רבים גם לא מן המקור הצרפתי או הגרמני של מסתרי פריז אלא מלשונות הדיבור הידועות לשולמן וממעתקי העגה המקובלים בהן. אין תמה שהמעתקים האלה מוכרים למדי גם בעברית בת ימינו בשל השפעת היידיש והלשונות הסלבויות על העברית המדוברת (ראו נצר תשס"ח, בעיקר עמ' 202-212).

בעמ' 27 חרבונה מתפלא על "האיש הבריא" (במקור - סוחר עצים) מסיפורה של הזמירה, מפני שהאיש הוא חשד שילדה קטנה מסתרת בין גזרי העצים שלו כדי לגנבם; על כן הוא מעניק ל"איש הבריא" את הכינוי "ראש חמור": "הוי ראש חמור" קרא השודד, איך לא הבין כי נערה לא תוכל שְׁאֵת אף קְפִיס מְעֵצוֹ?" (עמ' 27). בגרסת המקור ובגרסה הגרמנית אכן יש כינויי גנאי לאותו סוחר העצים: בצרפתית *Le vieux panné! Le vieux plâtras* (זקן עלוב!), ובגרמנית *Der alte Drache!* (זרקון זקן!), ובהמשך הדו-שיח נאמר במפורש שהאיש הזה נהג בטיפשות. דווקא בעברית הישראלית הצירוף "ראש

חמור" מובן לכול במשמעות 'טיפש'. נראה שבמקרה הזה פעל שולמן בהשראת היידיש, לשון שיש בה שני ביטויים נרדפים בהוראה הזאת: חמורקאָפּ (חמור – יסוד מן המרכיב העברי שביידיש) ואייזלקאָפּ. מבחינת התבנית לא הייתה בביטוי זה סטייה מאוצר המילים המקראי: הצירוף 'ראש חמור' כשלעצמו מצוי במקרא: הַיּוֹת רֹאשׁ חֲמוֹר בְּשָׂמַיִם כָּסָף (מלכים ב ו, כה), והמשמעות שם היא כפשוטה, 'ראש של חמור', דוגמה למאכל עלוב.

דוגמה אחרת למטפורה זואומורפית במסתרי פריז היא הכינוי "חולדה זוללה" שנתנה לזמירה אומנתה המרושעת המכונה לילית (במקור *la Chouette*, בגרמנית *die Eule* – 'ינשוף'). לפי סיפורה של הזמירה (הדמות החיובית) על ילדותה, לילית התעללה בה באכזריות, בין היתר שלחה אותה למכור לביבות (ובמקור הצרפתי סוכריות), וכשפעם אחת נכשלה הזמירה ואכלה לביבה אחת – דבק בה הכינוי "חולדה זוללה" בפי לילית.

במקור הצרפתי וגם בתרגום הגרמני אין כינוי הזמירה לקוח מעולם המכרסמים (חולדה, עכבר או עכברוש) אלא אצל סי היא מכונה *Pegriotte*, כלומר גנבת, ואצל דיזמן *Balg* - 'זאטוט' (בקונוטציה שלילית) ובעגה גם 'שקץ'. במקרא המילה "חולדה" מצויה רק בתור שם פרטי - "חולדה הנביאה" (מלכים ב כב, יד), ואולם ברשימת החיות הטמאות מוזכר החלד: וְזֶה לְכֶם הַטָּמֵא בַשָּׂרָץ הַשֹּׁרֵץ עַל הָאָרֶץ הַחַלְדִּי וְהַעֲכָבִי וְהַצֵּבִי לְמִינֵהוּ (ויקרא יא, כט). שולמן הכיר את הצורה 'חולדה' במשמעות 'עכברוש' מלשון חכמים והוא הכיר את המילה ראָץ ביידיש (ואולי גם *kravica* בעגה שברוסית) ככינוי גנאי לגנב, לאדם הנהנה ממה שלא מגיע לו (לעומת זאת בצרפתית *un rat* – 'עכברוש' - הוא דווקא כינוי לקמצן). את המילה 'חולדה' שאל אפוא שולמן מלשון חז"ל, ואת שימושה המטפורי הוא לקח מן השפות המוכרות לו. המילה "חולדה" אינה שגורה בעברית המדוברת של היום במשמעות 'גנב' או 'גנבת', אבל נראה שדובר העברית בת ימינו שיקרא את מסתרי פריז יבין את כוונת הצירוף "חולדה זוללה" בלי קושי.

להדגמת ביטויי העגה בטקסט רציף נביא קטע קצר מסיפור החיים שמספר חרבונה, הדמות המזוהה במיוחד עם עולם הפשע, לשתי הדמויות הראשיות האחרות – רודולף והזמירה. חרבונה מספר להם שבגיל שבע-עשרה

הודח מן הצבא. הוא היה צמא דם מטיבו וחלם על מלחמה שתאפשר לו לממש את נטיותיו, אך לא התמזל מזלו:

גם אנוכי קויתי כי תקראנה מלחמה, אך תזיז ורעם, שלום היה בארץ – וגם זאת לי למפח נפש, כי שְׂרֵי החילים יכבידו את אֶכְפֶם ואת תַּגְרַת ידם על אנשי חילם ויהי היום וידבר אתי שר האלף קשות כי אנכי מתרפה במלאכתי – והוא היה הצדיק – אך דבריו הקשים ירדו חדרי בטני, ועניתי עזות. נִיחַר אף השר בי וַיִּכְנִי על הלחי, אז חִשְׁתִּי וְשָׁלַמְתִּי אֶל שׁוֹנְאֵי עַל פְּנִי, וּנְתַתִּי לוֹ מְנָה אַחַת אַפִּים. ויוסף השר שנית ידו וַיִּכְנִי באגרוף, וגם אנכי לא טַמַּנְתִּי אֶת אַגְרוּפִי בַצַּלְחָתִי – הקול נשמע בחצר המטרה. ושר חמשים, נחמשיו נסבו עלי ויתקפוני – עברה זועם התלקחו בלבי, וְדַמִּי עָלוּ וַיִּצְוּפוּ עַל עֵינַי, ואתפוש מאכלת חדה – כי הייתי אז בבית המבשלות – ובזעף נורא והניפותי את להקת המאכלת, ועיני הממלאות בדם לא ראו בעופפי את הלהקת על כל סביבי בלפנים בבית מטבחי הסוסים – שר האלף נפל לפי המאכלת מתבוסס בדמו, והתעוותו גם אנשי החיל ולא נזקרו; ויפלו גם מהם שנים, ונהרי נחלי דם שטפו בפינת כבשדה קטל. (עמי' 38)

שולמן מצליח לשים בפי חרבונה השודד צירופים מקראיים, אבל אחדים מהם במשמעות חדשה. למרבה ההפתעה, השימוש החדש של שלושה ביטויים מן הקטע הקצר הזה מצויים גם בעברית המדוברת בת ימינו במשמעות זהה למשמעותם ברומן זה. שלושת הצירופים (מלבד הביטוי הקבוע בפי חרבונה "חזיז ורעם" – בגרמנית Donnerwetter – שזוכר במילון בן-יהודה ובמילון אבן-שושן בתור חידושו של שולמן) הם נתן מנה אחת אפיים, לא טמן את אגרופו בצלחת, דמיו עליו.

הביטוי "נתן מנה אחת אפיים" הוא מטפורה שאולה מן היידיש (ומצויה בלשונות אירופיות נוספות) בתבנית ביטוי מקראי. כידוע, אלקנה האפרתי נתן לחנה אשתו האהובה מנה אחת אפיים מבשר הקרבן שהקריב בשילה. בדומה ללשונות אירופה רבות מנה בידיש היא פאָרציע, ובלשון המדוברת (ביידיש וגם ברוסית) פורצייה אינה בהכרח מנה של מאכל אלא גם מנה של נזיפות או מכות. השימוש בביטוי המקראי במשמע 'הכפלת המכות' הוא כנראה יצירה מקורית של שולמן. הוא שילב את הביטוי המקראי 'מנה אחת אפיים' המציין על פי ההבנה המקובלת 'מנה כפולה' ובין ההוראה המושאלת של המילה פורצייה ('מְנָה') ביידיש ובשפות הסלבויות. הביטוי "נתן (השיב, החזיר) מנה אחת אפיים" בהוראת 'החזיר על פגיעה בפגיעה כפולה ומכופלת' מתועד בספרות העברית

המודרנית ובעקבותיה גם במילונים. אפשר להניח שהביטוי בהוראה הזאת חדר לעברית החדשה בהשראת שולמן.

הביטוי "לא טמנתי אגרופי בצלחת" מושתת על הביטוי המקראי "טמן עצל ידו בצלחת – גם אל-פיהו לא ישיבנה" (משלי יט, כד). שולמן משתמש בו שימוש פרגמטי חדש: "לא ישבתי בחיבוק ידיים והחזרתי לו מלחמה שערה". הביטוי "לא טמן ידו בצלחת" בשימוש כזה מצוי גם בעברית בת ימינו. לא ידוע לנו ביטוי דומה בידיש או בלשון אירופית אחרת היכול לשמש השראה לשולמן במקרה הזה. בידיש וברוסית משמש בהוראה זו ביטוי שפירושו "לא נשאר חייב" (ויש ביטויים נוספים). שולמן העניק לצירוף המקראי "טמן ידו בצלחת" בתחילת השלילה "לא" שימוש פרגמטי חדש בתוך המונולוג של חרבונה.

עוד ביטוי דיבורי מובהק שהושפע מלשונות אירופה הוא "דְּמֵי עֵלוּ וְנִצְיָפוּ עַל עֵינַי". כבר בספרו של המשכיל מנדל לפין מסטנוב רפואות העם (תקנ"ד) המשפט "הדם עולה אל הראש" משמש כפשוטו, אך השימוש המטפורי כמו אצל שולמן אינו ידוע מספרות שקדמה לו, ונראה שהוא נוצר לצורך התרגום. יש ביטויים דומים בלשונות אירופיות רבות. בצרפתית: *le sang lui est monté à la tête*; ברוסית: *кровь поднялась в голову*; וגם באנגלית: *The blood went to his head*. בגרסה הגרמנית של דיזמן נאמר: *Das Blut stieg mir in den Kopf*, כלומר 'הדם טיפס לי לראש', ואילו במקור הצרפתי של סי הדברים מנוסחים אחרת. וכידוע הביטוי "עלה לו [הכוח/הגאוה/השתן] לראש" מצוי בעברית המדוברת בת ימינו.

אין לדעת אילו ביטויים נוצרו בעברית בת ימינו בהשראת שימושים בספרות שקדמה לתחיית הדיבור, ויותר מכול במסתרי פריז, ואילו ביטויים נוצרו "מחדש" בהשפעה ישירה של יידיש ולשונות אירופיות אחרות. מכל מקום, הניסיון הראשון ליצור מערכת סלנג מודרנית בעברית ראוי לעיון כשלעצמו, והשוואתו לעגה שבמקור (בצרפתית ובגרמנית) מצד אחד ולעברית המדוברת בת ימינו מצד אחר מעניינת מאוד. ביטויי העגה שהובאו כאן אינם אלא הדגמה ראשונית ומצומצמת מאוצר ביטויים שלם שיצר סופר אחד לצורך יצירה אחת.

4. על תרומתו של שולמן לתחיית הלשון העברית – חזון ומעשה

לאחר עיון קצר במאפייני השיח הספרותי ובדרכי תרגום העגה במסגרת פריז ראוי להשיב גם על שאלה חוץ-לשונית: מדוע בחר שולמן לתרגם דווקא את הרומן הזה? כאמור, הרומן הצרפתי של סי ותרגומו ללשונות אחרות היו בבחינת להיט ספרותי ונקראו בידי המוני צרפתים, גרמנים ובני עמים אחרים, אבל החברה היהודית במזרח אירופה באמצע המאה התשע-עשרה הייתה שמרנית מאוד. אף בקרב המשכילים נחשבה בחירתו של שולמן נועזת, ולא מפתיע שנמתחה עליו ביקורת חריפה גם מבית (ביקורתו של אברהם מאפו ועוד, ראו גוברין תשנ"ו). מבחינת אופיו האישי נודע שולמן כשמרן ומתון ביחס לדת ולמסורת. מדוע השקיע עבודה מרובה כל כך במשך שנים אחדות בספר שתכנון "מפוקפקים" ולא ברומן אירופי אחר, והרי באותו זמן שום רומן בשום לשון עדיין לא תורגם לעברית, ושולמן, חלוץ תרגום הסוגה הספרותית המשוכללת ביותר, היה יכול לבחור בין יצירות רבות למדי.

נראה שבחירתו של שולמן ברומן הזה והעמל הרב בתרגומו נועדו בעיקר להוכיח חיותה של העברית ויכולתה לשמש בכל תחומי החיים. לפי עדותו בספר ההגות שלו חבצלת השרון (שולמן תרכ"א), חלם שולמן שיראו בעברית - ובעיקר, כשאיפתם של רוב המשכילים, בעברית שבמקרא - לשון טבעית, לשון חיה וכשרה לדיון "בהליכות תבלי", כלומר בכל ענייני החיים ה"ארציים", ולו רחוקים מאוד מעולם המסורת היהדות. כלשונו בהקדמה למסגרת פריז, התרגום "אות הוא כי שפתנו עוד אתנו, עוד היא בחיים חֲתָה למחזיקים בה, ויש עוד לְאֵל ידה להתחרות גם את הלשונות החיות המתנוססות כאבני גֶזֶר בארץ החיים".

בתגובה למבקרי התרגום טען שולמן בחבצלת השרון שכל המגנים על העברית מפני ענייני החול לכל פרטיהם כדי לשמור על קדושתה, למעשה משכיחים את התורה מפי העם:

ועינינו רואות גם עתה כי בארצות אשר ילדי העברים לא יבינו שפתם העברית, נכרתה גם התורה מפיהם [...] על כן הזהירו אותנו חכמי התלמוד תופשי התורה לבל תמוש השפה הזאת מפינו, בה נהגה כל הגות לבנו בכל משלח ידנו, בה נדבר כל דברי עסקנו וכו'.

הוא היה סבור שהעלילה הדינמית המרתקת המוני קוראים וגם העיסוק בצדדים פיקטטיים של החיים מעוררים בקוראים עניין לבטא את עצמם בלשון העברית בנושאים מגוונים:

ועיני ראו כי מיום צאת ההעתקה הזאת לאור נעורו בני הנעורים לשקוד על שפת עבר תחת אשר לפנים לא ידעה, ולהתחקות על שרשיה וגזעיה אשר יסבכו על גלות הזֶהב, גְלוֹת עֲלִיּוֹת ופֶלֶג אֱלֹהִים מְלֵא מִיָּם חַיִּים.⁴

שולמן היה סבור שעל בני ישראל לא רק ללמוד עברית ולהתעמק בה אלא גם לדבר בה, והוא חולק בנחרצות על תומכי טיהור העברית מענייני חולין מטעמים הלכתיים. הוא הביא דעות פוסקים ראשונים ואחרונים להוכחה כי "מותר לדבר בה דברי חול גם בבית ובבית הכיסא". עוד הוא טען שאם הדיבור העברי בימיו בבחינת חטא - גם האבות, גם דור יציאת מצרים וגם כל אנשי בית ראשון חטאו. ברור אפוא ששולמן חפץ בתחיית העברית גם בעל-פה, וההשראה שהעניק לקוראיו דרך העברית המושמת בפי דמויות הרומן של סי היא המטרה שרצה להשיג מלכתחילה.

הערות

1. הוא נמצא למשל בתרגום המקרא של לוטר במהדורת 1545 ובמהדורה המעובדת של 1912: *daß ich nicht hin und her gehen müsse bei den Herden deiner Gesellen* (Luther 1545 [Letzte Hand], Luther 1912) - אני לא צריכה להיות נעה ונדה בין עֲדְרֵי הַבָּרִיךְ.
2. במקרה הזה מטפורה מלשון חכמים הופכת למאפיין שפת הסוד: שם העצם 'צִלְעָה' משמש בספרות התלמודית במשמע 'אישה', כגון בבלי, קידושין ו, ע"א.
3. בשיר נודע של איציק מאנגער "אויך וועג" האם פוקדת על בנה ללבוש בגדים חמים ומוסיפה "אויב דו ווילסט נישט זיין קיין גאסט צווישן אלע טויטע" - אם אינך רוצה להיות אורח בין כל המתים". כמובן במקרה הזה האם מזהירה את בנה ואינה מאיימת עליו. תודה לדלית אסולין שהזכירה לנו את הדוגמה הזאת.
4. בדעות אלו על העברית המשיך שולמן את מגמתם של משכילים שקדמו לו, החל מראשית התנועה בגרמניה (ר' הרמתי, תשמ"ח).

מראי מקום

מהדורות מסתרי פריז

שולמאן, ק'

תרי"ז

מסתרי פאריז (היא המחברת המהללה אשר חברה בלשון צרפת ביד אביר הסופרים אייזען סי, ונעתקה לכל הלשונוות המתהלכות בארץ, ועתה גם לשפת עבר צחה וברורה), חלק ראשון.

Sue, E.

1842-1943

Les mystères de Paris, tome I, the Project Gutenberg (first publication in **Journal des débats** 1842-1843).

1944

Die Geheimnisse von Paris von Eugen Sue, Deutsch von Dr. A. Diezmann, Leipzig.

תאוריה, מחקר וביקורת

אזר, מ'

לשונוות התחייבות במקרא ובמשנה. חיפה: פינת הספר ואוניברסיטת חיפה.

גוברין, נ'

"מסתרי פריס" - הקשר הצרפתי בספרות העברית". בתוך: **ברית עברית עולמית**, כנס 12, שטרסבורג, 87-102.

הרמתי, ש'

"דיבור עברי בתקופת ההשכלה". **לשונונו לעם**, ל"ט, קונטרס ה-ו, 99-160.

טורי, ג'

"ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד". **דפים למחקר בספרות**, 11, 105-127.

טרומר, פ'

"פעולות דיבור של אזהרה ואיום בלשון המקרא". בתוך: **מחקרים בעברית החדשה ובמקורותיה**, עורך מ' פלורנטין. סדרת אסופות ומבואות בלשון יד. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, 26-34.

נצר, נ'

עברית בג'ינס – דמותו של הסלנג העברי. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קלוזנר, י'

היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג'. ירושלים: אחיאסף, 361-388.

שולמן, ק'
תרכ"א
חבצלת השרון, מכתבים שונים על טהרת לשון הקדש גם הגדות
ארץ ישראל. וילנה.

שלונסקי, א'
תשי"ז
"הבו לנו קללה עברית!". הארץ, כ"ז בשבט.

Strauss, J.
2005-2006

"La traduction hébraïque des 'Mystères de Paris'".
Tsafon, 50, 63-88.

